

Юрій Грицик

**ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ КІНСЬКОЇ ВУЗДИ
ІЗ КІСТЯНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ
БІЛЯ С. БУДКИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Походження та класифікація кінської упряжі цікавить як дослідників раннескіфського періоду, так і спеціалістів з номадизму та вершництва. Інколи ледь помітна межа між видами псалій чи вудил ранньозалізного віку дає змогу зарахувати той чи інший комплекс до кімерійського чи скіфського часу [12, 137; 17, 5; 1, 41–44; 22, 17–18]. Хоча нині це питання висвітлено в історіографії [20, 195], його вирішення лишається дискусійним. Історію дослідження та класифікацію спорядження коня раннього залізного віку Східної Європи подають у своїх монографіях О. Могилів та С. Вальчак [21; 4].

Складнішою є ситуація з реконструкцією вузди періоду фінальної бронзи. Знахідки псаліїв для цього часу відомі, розроблена їх детальна класифікація. Та крім декількох розробок [10, рис. 2–3; 4, 195, рис. 7.1], реконструкція загального вигляду вузди досі лишалася поза увагою дослідників [28, 16]. Панівна гіпотеза ремінних або волосяних вудил [11, 44; 4, 11] дає привід для роздуму [10, 42]. Такі вудила зафіксовані на пам'ятках раннього залізного віку Алтаю: Усть-Куєм та Курту II [16, 5]. Оскільки ремінні вудила недовговічні, тому припускалося побутування кістяних вудил [26, 147–148, рис. 54.3, 85.2; 6, 89, рис. 62.1; 4, 208, рис. 21], що теж не є переконливим. Ця тема наближена до нашої, оскільки раннескіфська вузда бере свої початки саме в цей час.

Рис. 1. Карта скіфських некрополів біля м. Ромни: 1-Будки, 2-Малі Будки, 3-Коровинці, 4-Вовківці, 5-Великі Будки, 6-Аксютинці (Стайкин Верх), 7-Аксютинці (ур. Солodka).

Скіфологи окреслили комплекс вуздечного набору архаїчного скіфського часу Надчорномор'я. Передусім це – елементи, представлені у матеріалах келермеської курганної групи [5, 118–122, табл. 18–25]: бронзові вудила (двокільчасті та стременоподібні, з рифленням чи без), залізні вудила (петельчасті та стременоподібні), стержневі залізні трипетельчасті псалії, кістяні триотвірні псалії та двоотвірні залізні й кістяні, які, швидше за все, з'являються на фінальному етапі архаїчного часу та існують протягом середньоскіфського часу [21, 101]. За

допомогою перелічених функціональних елементів та системи шкіряних ременів вершник чи колісничний керував конем. Майже в первісному вигляді до нас дійшла вузда з хут. Шумейко та курганів біля с. Вовківці [11, рис.1; 21, рис. 169–171]. Відповідно до потреб, вузда зазнавала трансформацій та вдосконалень.

Перші спроби реконструкції скіфської вузди наприкінці XIX ст. здійснив О. Бобринський [3, 47], який інтерпретував кістяні псалії як частину кінської збруї [2, 164, табл. XI]. Перша наукова реконструкція кінської упряжі на основі матеріалів з розкопок курганів Алтаю та Маємірських степів належить М. Грязнову [8, 10, рис. 3.1–3.3]. Проривом у вивчені упряжі коня стало відкриття Першого Пазирикського кургану із збереженою у вічній мерзлоті кінською упряжжю [9, 26–40, рис. 6–17]. Пазирикська збруя має суто парадне призначення та, ймовірно, є більш пізньою (V–IV ст. до н. е.) [7, 166–167, табл. 66.3,4] і демонструє принципи закріплення оголів'я і приєднання псалій до вудил.

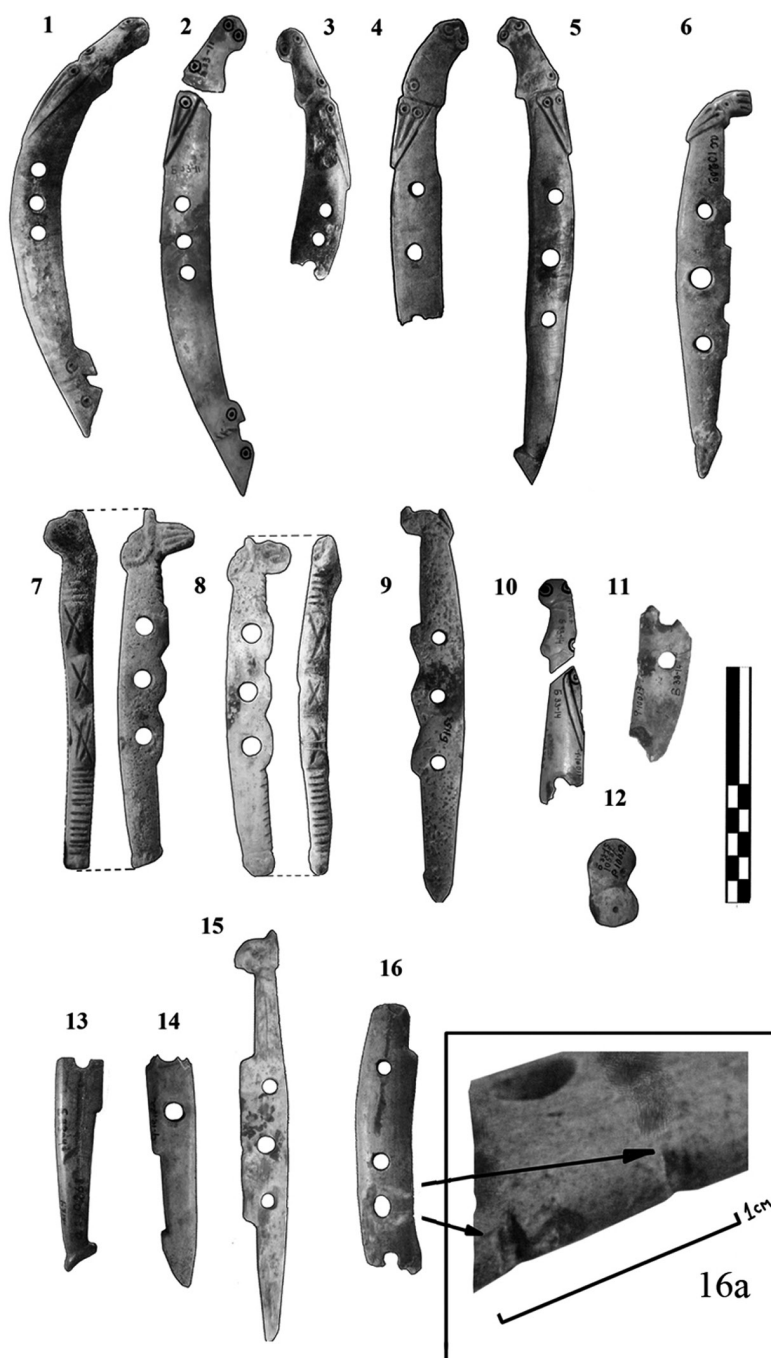

Рис. 2. Кістяні псалії з Будок.

Наступним етапом досліджень цього напрямку є праці В. Іллінської, присвячені кінській вузді Посулля [11, 38–61; 15; 14, 42–63], що стали основою реконструкцій вузди.

На початок ХХІ ст. розгляду різних аспектів історичного розвитку вершництва Євразії присвячують наукові конференції, що видають спеціалізовані збірники [25].

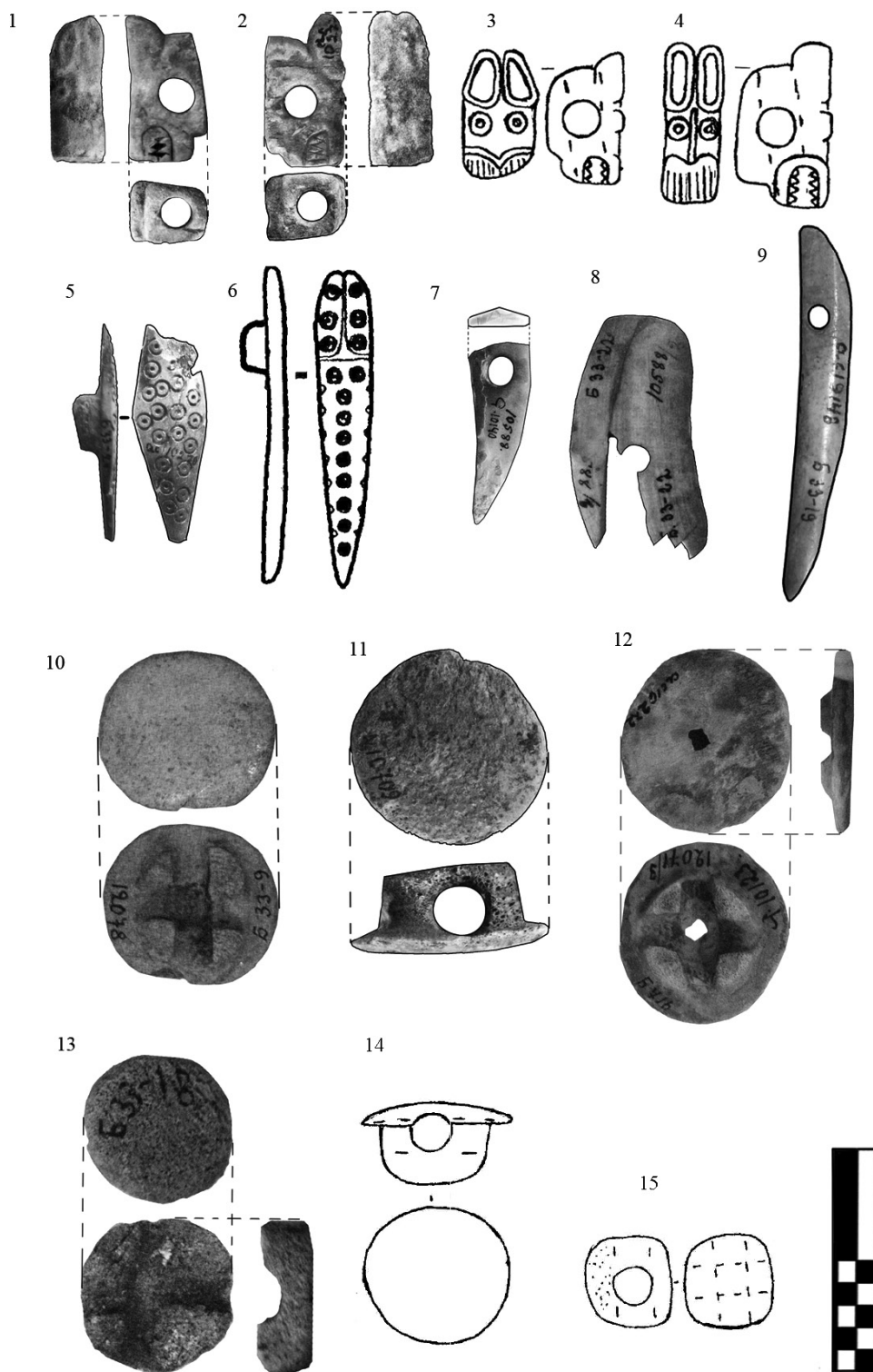

Рис. 3. Кістяні функціональні елементи вузди з Будок (3, 4, 6, 14-15 за О. Могиловим, 2008, рис. 135.7, 111.5 130.44, 133.31).

Це дослідження розглядає функціональні особливості кістяних елементів вузди з курганів біля с. Будки Роменського р-ну Сумської обл. (рис. 1). У лісостепу Східної Європи Посулля лідирує за концентрацією кістяних псаліїв (близько 80%) з усього масиву знахідок [19, 225]. Частина документації досліджень другої пол. XIX ст. втрачена [15, 41], тому це викликає певні труднощі щодо локалізації будківських курганів (рис. 1), оскільки в околицях м. Ромни є кілька сіл з подібною назвою [27, 252]. Розглянуті артефакти походять із курганної групи біля с. Будки, розташованої 7-ма км вище м. Ромни, у місці впадання в р. Сулу р. Хмелівки, навпроти сіл Вовківці та Пустовойтівка (Аксютинці). На полях між селами Аксютинці, Вовківці та Будки сконцентровані кілька сотень курганів [15, 7; 29, 5].

У колекції НМІУ зберігається 16 цілих та фрагментованих псаліїв (рис. 2), 4 зооморфні розподільники-пронизки (рис. 3.1–3.4), 5 розподільників-пронизок щиткових (рис. 3.10–3.14), 1 циліндричний розподільник (рис. 3.15) та 2 декоративних налобника (рис. 3.5, 3.6).

Псалії – наймасовіша категорія елементів вузди з кістки. Основним функціональним призначенням псалія є запобігання зміщення вудил у порожнині рота коня. Серед будківських псаліїв переважають триотвірні екземпляри¹, верхня частина яких прикрашена зооморфними голівками, нижня – копитами. За структурними відмінностями їх варто поділити на кілька груп. З огляду на незначну чисельність підбірки, ми не можемо стверджувати, що групи відображають більш детальну хронологію.

Група 1. Три псалія ледь вигнутих пропорцій (рис. 2.1–2.3). Функціональні отвори розміщені в центральній частині (діаметр 6 мм), мають незначну відстань між собою (5–8 мм). Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 2. Два псалія (парні ?), прямих пропорцій, з потовщенням у середній частині (рис. 2.4, 2.5). Центральний отвір (діаметр 8–8,5 мм) більший, ніж бокові (діаметр 6–7 мм). Відстань між отворами – 18–21 мм. Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 3. Три псалія з трьома підовальними виступами-петлями навпроти отворів (рис. 2.7–2.9). Діаметри отворів 6–7,5 мм. Відстань між отворами – 13–18 мм. Навколо отворів сліди від використання та залишки окиснення металу.

Група 4. Чотири псалія з одним прямокутним виступом (рис. 2.13–2.16). Два з них збереглися фрагментарно (нижня частина – з копитом). Діаметри отворів 6–7 мм. Варто окремо згадати псалій зі слідами ремонту та вторинного використання (рис. 2.16). 4 отвори (діаметр 6–7 мм), один з яких зберігся частково, а наступний від нього – підовальний (5,5–8 мм). На торці навпроти овального отвору перпендикулярні порізи (рис. 2.16а). Зазначений псалій, на нашу думку, зазнав ремонту: один з кінців з отвором обламався і вершник просвердлив отвір та обмотав псалій ремінцями. Не зрозумілим лишається питання, чому був обрізаний інший край псалія та для чого його поклали в могилу?

Група 5. Один псалій (рис. 2.6). Його особливістю є 3 підпрямокутні виступи-петлі навпроти отворів. Центральний – ширший, ніж бокові. Діаметри отворів 6–7 мм, а центрального – 9 мм. Навколо нього значна потертість від тривалого використання.

Ще 3 псалія збереглися фрагментарно (рис. 2.10–2.12). Припускаємо, що один з них є заготовкою з незавершеним зображенням голівки птаха (рис. 2.12). Схожі обриси мають закінчення кістяних псаліїв з кургану № 14 Нартанського могильника на Кавказі [18, 66, рис. 26.4–9].

Перелічені псалії враховані у роботі О. Могилова [21, 23–29], введені в класифікацію та віднесені до групи I.1 – кістяні псалії. Вони поділені на трьохдірчасті або трьохпетельчасті, хронологічно віднесені до VII–VI ст. до н. е.

Розподільники-пронизки або пряжки-пронизки слугували для фіксації перехрестя ременів завдяки перпендикулярним отворами. Частина з них має округлий щиток із зовнішньої сторони (рис. 3.10–3.14). Діаметр щитка до 7 см. Серед кістяних пронизок виділяють 4 екземпляри,

¹ Деякі псалії збереглися фрагментарно.

виконані у скіфському звіриному стилі [30, табл. LI.531] (рис. 3.1–3.4), аналогії яким невідомі. Вони кістяні і мають форму паралелепіпеда, в середині якого просвердлено два перпендикулярні отвори (діаметр 8 мм), що перетинаються. Лицьова сторона має зображення двох продовговуватих вух та двох випуклих очей. Під очима кілька паралельних заглиблень, інтерпретованих О. Могиловим як лапи ведмедя [21, 71, рис. 135.5–7]. З двох прилеглих профільних сторін чітко прорізна паша хижої тварини з трикутними зубами. І лише один з них циліндричний розподільник (рис. 3.15). Вони можуть бути віднесені до архаїчного скіфського часу.

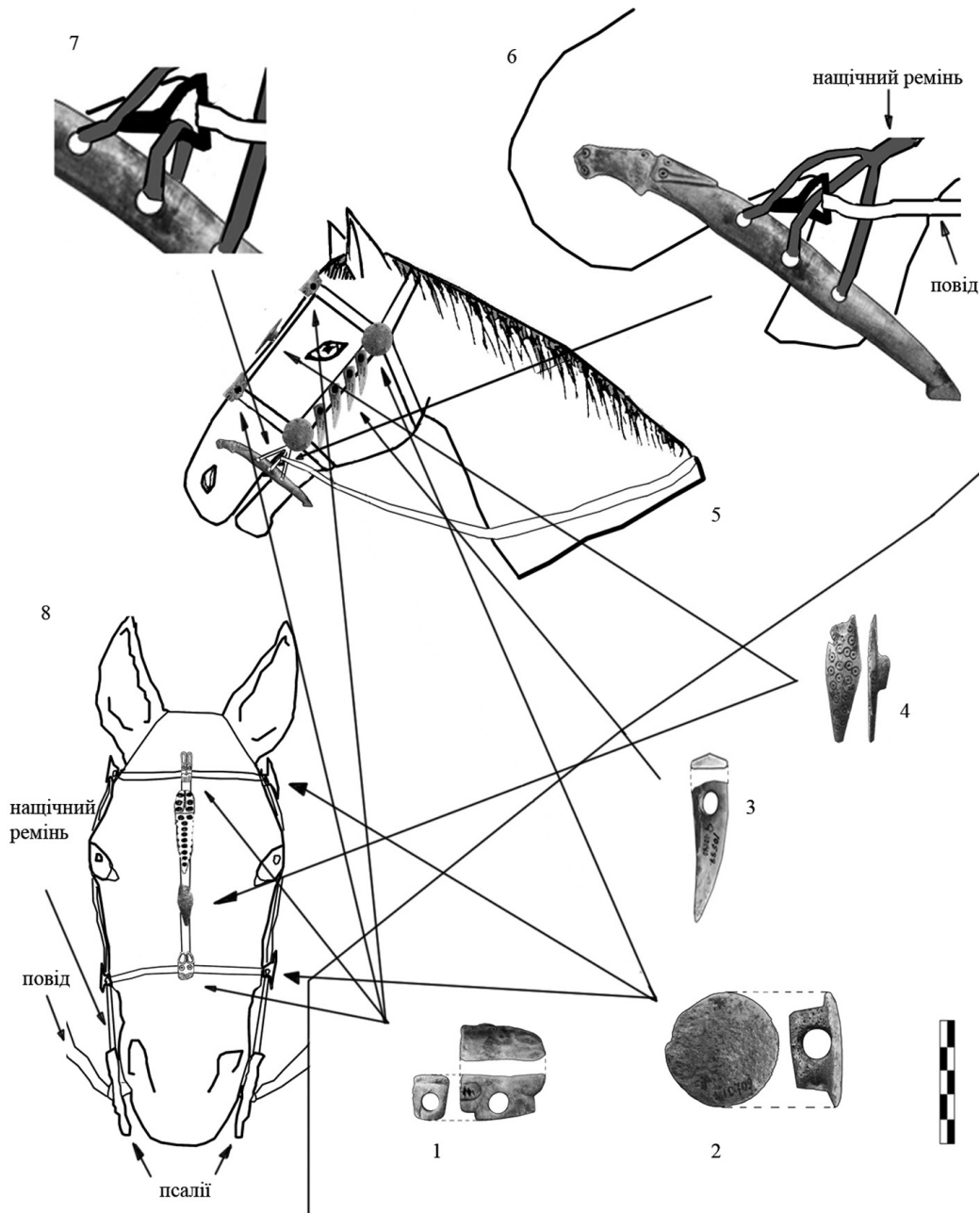

Рис. 4 Реконструкція вузди з кістяними елементами.

Налобники – декоративний елемент спорядження коня – асиметрично-ромбічні та ромбічні з петлею на звороті (рис. 3.5, 3.6). На лицьовій стороні – циркульний орнамент.

Підвіски декоративні. Кістяні, різних розмірів та пропорцій. Їх використовували для перекриття місць сполучення ремнів (рис. 3.8, 3.9) чи як амулети (рис. 3.7).

Ми не ставили завдання розробити хронологію, яку, на нашу думку, вже створив О. Могилов [21, 94–116]. Зазначимо, що при вивченні кістяних псалій, у більшості пласких з лощеною поверхнею (рис. 2), потрібно вводити поняття «правосторонній» чи «лівосторонній» (див. про це нижче).

Що ж до реконструкції вузди (рис. 4), крім кістяних елементів та шкіряного оголів'я використовували, зокрема, металеві вудила (рис. 4.6). Система ременів, описана за матеріалами Пазирика, Башадара, Туекти [23, 150–151] та поховань на р. Чариш на Алтаї [31, 25–32]. У цих публікаціях зазначено, що вуздечка складається з нащічного, налобного, нахрапного, підганашного та підбородного ременів.

Отже, довжину ременів підганяли під розміри голови коня. Вершник заздалегідь продумував розміщення пронизок (рис. 4.2). Важливо було розрахувати перехрещування налобного з нащічним та нахрапного з нащічним ременів (рис. 4.5). Тому одночасно потрібно було маніпулювати 4-ма пронизками – по дві з кожного боку (рис. 4.8). Надівши недоузок на голову коня, остаточно підтягували та фіксували ремінці за допомогою вузлів, застібок, підвісок (рис. 4.3), яких могло бути кілька, як це було у Реп'яхуватій Могилі [13, рис. 19], чи бронзових ворворок для запобігання зміщенню і перекосу оголів'я під час руху. Варто зазначити, що псалії приєднували раз і назавжди за допомогою вузлів із розстроєним з одного боку (правим) та роздвоєним з іншого (лівим) нащічними ременями (рис. 4.6, 4.7). На важливість сторони, з якої вершник підходив до коня, згідно з сучасними етнографічними матеріалами, вказує С. Вальчак [4, 15]. Ми припускаємо, що це залежить від праворукості чи ліворукості вершника, чи правоногості / лівоногості – від того, яку ногу легше закидати на спину коня. Більшість людей правоногі, тому за матеріалами розкопок зустрічаємо більше функціональних елементів вузди з лівого боку коня.

Середній нащічний ремінь проходить через петлю вудил, приєднується вузлом до середнього отвору псалія, тому багато екземплярів псаліїв мають сліди потертості (рис. 2.1–2.9, 2.15, 2.16). Цей же ремінь мав бути довшим за інші для можливості люфту вудил і забезпечення розслабленості губ та кутів рота коня. Адже, якщо задати алюр (темп), не потрібно їх стимулювати, особливо якщо вершники рухаються групою [24, 362]. До петлі вудила також прив'язувався повід.

З іншого боку морди коня схема кріплення є дещо іншою. Вершнику потрібно відпочивати, а коню – їсти і пити. Тому необхідно було швидко і легко виймати та вставляти до рота гризла, не знімаючи недоузок. Тому сполучення псалія і петлі вудил має бути роз'ємним. Це вирішується за допомогою ременя, який їх з'єднує, але не залежить від всієї вузди (рис. 4.7). Металевих кілець чи інших сполучень разом з кістяними псаліями в колекції з Будок не виявлено. Такий додатковий ремінь міг лишати потертості, які часто зустрічаються на псаліях. Розв'язавши вузол, вудила з одного боку можна з легкістю завести в позицію «під бороду» і зав'язати ззовні.

Петля вудил в робочому стані мала бути розміщена в позиції натиску на спинку псалія: поперше, на це вказує наявність окиснення в деяких випадках саме на спинках псаліїв (рис. 2.5, 2.8, 2.9); по-друге, таким чином збільшується площа опору порівняно з позицією «під псалієм», коли натиск рота коня передається лише на вузьку частину в місці центрального отвору [11, рис. 4]. Ми не випадково у своїй реконструкції використали псалій (рис. 2.5), біля центрального отвору та на спинці якого виявлено масивні залишки окиснів заліза. Це свідчить про використання вудил з петлею «в позиції на спинці». Сам псалій в робочому положенні розміщений перпендикулярно до нащічного ременя і не дає випадати вудилам з рота.

Остаточно фіксували систему за допомогою лиски – ремінця між нахрапним та налобним (рис. 4.8), який фіксувався зооморфними пронизками (рис. 4.1). Сама лиска мала декоративні прикраси – бляхи з циркульним орнаментом (рис. 4.4). Враховуючи діаметри отворів у пронизках, можемо сказати, що ремені були округлими в перетині та завтовшки до 1 см.

У колекції НМІУ зберігається значна кількість кістяних (і не тільки) елементів вузди з різних комплексів та пам'яток скіфського часу, які є перспективними щодо розробки таких реконструкцій. Ми усвідомлюємо, що наша розробка лише теоретична. Тому підтвердити її

можливо виготовивши та використавши таку вузду. Цією статтею ми плануємо започаткувати серію подібних публікацій.

Публікуючи відомі, але не достатньо введені в науковий обіг колекції, ми сподіваємося розширити знання про цю складову частину скифської культури та, за можливості, використати такі наочні реконструкції в побудовах експозицій.

Джерела та література

1. Артамонов М. **Киммерийцы и скифы**. Ленинград, 1974.
2. Бобринской А. **Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы**. Т. I. Санкт-Петербург, 1887.
3. Бобринской А. **Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы**. Т. III. Санкт-Петербург, 1901.
4. Вальчак С. **Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на Юге Восточной Европы**. Москва, 2009.
5. Галанина Л. **Келермесские курганы**. Москва, 1997.
6. Граков Б. **Ранний железный век. (Культуры западной и юго-восточной Европы)**. Москва, 1977.
7. Грязнов М. Алтай и приалтайская степь // **Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время**. Москва, 1992.
8. Грязнов М. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // **КСИ-ИМК**. Вып. XVIII. 1947.
9. Грязнов М. **Первый Пазырыкский курган**. Ленинград, 1950.
10. Епимахов А., Чечушков И. Экспериментальные работы по реконструкции конской упряжи эпохи бронзы // **Археологический альманах**. № 15. Донецк, 2004.
11. Іллінська В. Скифська вузда VI ст. до н.е. (за мат. Посупля) // **Археологія**. Т. XXIII. 1961.
12. Иванчик А. **Киммерийцы и скифы**. Москва, 2001.
13. Ильинская В., Мозолевский Б., Тереножкин А. **Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
14. Ильинская В. Скифская узда IV в. до н. э. // **Скифские древности**. Киев, 1973.
15. Ильинская В. **Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья**. Киев, 1968.
16. Марсадолов Л. Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII–V веках до н. э. // **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье: Сб. науч. тр.** Барнаул, 1998.
17. Махортых С. **Киммерийцы Северного Причерноморья**. Киев, 2005.
18. Махортых С. **Скифы на Северном Кавказе**. Киев, 1991.
19. Махортых С. Уздечные принадлежности VII–VI вв. до н. э. // **Восхождения к вершинам археологии: Сб. мат. междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева**. Алматы, 2014.

20. Могилев А., Диденко С. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций НМИУ // **Stratum plus**. №3 (2005–2009). Кишинев, 2009.
21. Могилев О. **Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи**. Київ; Кам'янець-Подільський, 2008.
22. Мурзин В. **Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса**. Киев, 1990.
23. Руденко С. **Культура населения Горного Алтая в скифское время**. Москва; Ленинград, 1953.
24. Симоненко О. До легенди про сарматських катафрактаріїв // **Епоха раннього заліза**. Київ; Полтава, 2009.
25. **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье**: Сб. науч. тр. Барнаул, 1998.
26. Тереножкин А. **Киммерийцы**. Киев, 1976.
27. **Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січ. 1987 року**. Київ, 1987.
28. Усачук А. **Найдавніші псалії доби бронзи лісостепу і степу Євразії (технологічний і функціональний аспекти)**: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.
29. Ханенко Б., Ханенко В. **Древности Приднепровья**. Вып. 2. Киев, 1899.
30. Ханенко Б., Ханенко В. **Древности Приднепровья**. Вып. 3. Киев, 1900.
31. Шульга П. Раннескифская упряжь VII – нач. VI вв. до н. э. по материалам погребения на р. Чарыш // **Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье**: Сб. науч. тр. Барнаул, 1998.